

TERTULLIANUS: AZ ERKÖLCSI TISZTASÁGRÓL

BEVEZETÉS

GRÜLL TIBOR

A kereszténység helyzete a 2–3. századi Római Birodalomban

Traianus korára (Kr. u. 98–117) a Római Birodalom elérte addigi legnagyobb kiterjedését. A több mint 5 millió négyzetkilométeren kb. 60 millió lakos élt *viszonylagos* jólétben és *viszonylagos* biztonságban, a *pax Romana* égisze alatt. Ifjabb Plinius Traianus tiszteletére elmondott *Panegyricus*-ában (100) kiemelte, hogy ebben az időben az ókori viszonyok között elérhető legnagyobb mértékű „összekapcsoltság” – mai kifejezéssel élve globalizáltság – volt jellemző a Római Birodalomra:¹ „Az egymástól távoli vidékeket bőkezűség szellemében mintegy közel hoztad egymáshoz, hogy a mérhetetlen távolságokat nagyvonalúan csökkentetted” (*Paneg.* 25.5, Hoffmann Zsuzsanna fordítása). Plinius ennek áldásait hangsúlyozza a provinciák számára: „Mekkora szerencse most a tartományok számára, hogy a mi védelmünk és fennhatóságunk alá kerültek, miután most van egy *princeps*ünk, aki a földek termését váltakozva hol ide, hol pedig oda szállítja, aszerint, ahogyan azt a pillanatnyi szükség megkívánja, s éppen úgy támogat és védelmez egy tengeren túl lakó népet, mintha az a római nép része volna” (*Paneg.* 32.1). Ehhez természetesen hatalmas léptékű infrastrukturális beruházásokra volt szükség: „a mi apánk [Traianus] kezdeményezése, tervezése és lelkiismeretes gondozása utakat épített, kikötőket nyitott meg, a szárazföldeket utakkal hálózta be, a tengert hozzáférhetővé tette a partvidék, a partvidéket a tenger számára, s az egymástól távol élő népek között olyan kereskedelmi kapcsolatot teremtett, hogy ami valahol megtermett, úgy tűnik, mintha mindenütt honos lenne” (*Paneg.* 29.2). Ugyanezt erősíti meg a kis-ázsiai Aelius Aristeidész is *Róma magasztalására* írott beszédében (*Oratio XXVI*).² Íme, egy Róma fennhatósága alatt élő görög értelmiségi „kognitív világgépe” pár évtizeddel Plinius beszédének elhangzása után (143): a távoli és lenézett barbár világtól többszörös védőfallal elzárt Római Birodalom belső rendje szilárd, a jólét még állandónak, a béke zavartalan

¹ A 2010-es években a római gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások egyik kulcsszava lett a „connectivity”, lásd pl. Hitchner 2012; és a globalizáció: Geraghty 2007; Grüll 2016.

² Szlávik 2002, 17.

túnik.³ „Mikor létezett ennyi város a szárazföld belsejében meg a tengerparton is, avagy mikor látták el őket mindennel ennyire?” – mondja büszkén és lelkesülten –, s a legtovábbi vidékeket is szabad és biztonságos közlekedés kapcsolja össze, hiszen a rablók és kalózok már legendává váltak.⁴ A Traianus, majd Hadrianus alatti zsidó felkelés (115–117; 132–136) kivételével nagyobb lázongások valóban nem zavarták meg a Birodalom békéjét, de Marcus Aurelius idején (161–180) hirtelen több súlyos probléma is felszínre tört: északon a germán törzsek, keleten a parthusok betörései fenyegették a *limes* – Hadrianus által mindenütt megerősített – határvoalát. Ráadásul 165–180 között a keletről behurcolt feketehimlő-járvány tizedelte a lakosságot (merészebb becslések szerint akár a népesség egynegyedét is kiirtva); 177-ben pedig egy rettenetes földrengés döntötte romba Kis-Ázsia legvirágzóbb városát, Szmürnát. DAVID POTTER is Commodus egyedüli uralkodásától (180–191) számítja a Birodalom megrekedését;⁵ míg a „harmadik századi válság” időszaka Alexander Severus meggyilkolásával kezdődött és mintegy ötven évig tartott (235–284).⁶ Ezalatt a Római Birodalom szinte minden strukturális problémája felszínre tört, amiért a hatalom birtokosai „természetesen” a keresztényeket okolták. Nem csoda tehát, ha az első összbirodalmi keresztényüldözést is Decius (249–251) idején rendelték el, ami – nem mellesleg – egybeesett a Cyprianus-féle járvány kitörésével.⁷

A Kr. u. 32-ben megszületett kereszténység – a szíriai Antiochia lakói nevezték így legelőször a Názáreti Jézus által létrehozott és az Ő apostolai által terjesztett új hitet – futótűzként terjedt a Római Birodalomban. Ifjabb Plinius 111-ben írta Traianus császárnak: „mindenféle korú, mindenféle társadalmi osztálybeli emberek, férfiak és nők vegyest, igen sokan kerültek és kerülnek vád alá. Nemcsak a városokban (*civitates*), hanem a falvakban (*vici*) és a tanyákon (*agri*) is elharapódzott ennek a babonaságnak a ragálya” (*Epistulae* X. 96.9. Borzsák István fordítása). Tertullianus 197 őszén írt Védőbeszédében (*Apologeticus*) azt írja: „Az emberek hangosan sopánkodnak, hogy [a keresztények] ellepik a várost, a vidék, a megerősített helyek, a szigetek is már keresztényekkel vannak tele. Mint valami csapást siratjátok, hogy férfiak, nők, korra, állásra, sőt méltóságra való tekintet nélkül e névhez csatlakoznak” (*Apologeticus* I. 7. Városi István fordítása) – továbbá: „Tegnapiak vagyunk, és betöltöttünk már mindent, ami a tiétek: a városokat, a szigeteket, a várakat, a vidék helységeit, a piactereket, magát a hadsereget, a kerületeket, a tízes csapatokat, a palotákat, a szenátust, a forumot, csupán a templomokat hagytuk meg nektek” (*Apologeticus* XXXVII. 4).

³ „Így, minthogyha közös ünnepet ülne, letette régi viseletét, a vasfegyvereket, az egész lakott világ, és minden erejével a szépítkezésnek, és minden létező öröm élvezetének szentelte magát” (...) „Bizonyára ezért ragyognak fénylőn és bájjal a városok, az egész föld pedig, mint valami paradicsomi kert, együvé rendezve díszekbe öltözött. A síkságokról felszálló füstfelhők, meg a baráti s az ellenséges jelzőtüzek is, eltűntek” (*Oratio* XXVI. 97, 99. Szlávik Gábor fordítása).

⁴ „Miután felmérték az egész emberlakta világot, hidak változatos sokaságával ívelték át a folyókat, és átvág-tatok a hegyeket, hogy kocsival is járható újtaitok legyenek azokon át; posta- és váltóállomásokkal töltöttétek be az addig pusztá vidékeket, s életmódokkal és rendetekkel mindent szelídebb és kifinomultabb állapotba hoztatok” (*Oratio* XXVI. 101. Szlávik Gábor fordítása).

⁵ Potter 2004.

⁶ Alföldy 1974; Birley 1976. Valószínűleg a 3. századi válságjelenségek és az Antoninusok alatt kitört járvány között is közvetlen összefüggés lehet (Bruun 2007).

⁷ A Decius-féle üldözésről átfogóan lásd Rives 1999. A járvány és az üldözések lehetséges összefüggéseiről: Harper 2015, 2016.

Konkrét számokat – vagy legalábbis arányokat – többen próbáltak már megbecsülni: EDWARD GIBBON például a konstantini fordulat idején mindössze 5%-ra becsülte arányukat. Legutóbb RODNEY STARK végzett részletes elemzést a kérdést illetően, megállapítva, hogy a keresztények lélekszáma 300-ra 5–7,5 millió lehetett, ami évtizedenként 40%-os növekedést feltételez.⁸

A folyamatosan terjeszkedő új vallást, melynek tanításai nem voltak beilleszthetők a görög-római államvallás rendszerébe, ezért „babonaságnak” (*superstitio*) minősültek, természetszerűleg veszélyesnek ítélte a fennálló hatalmi rend. Még akkor is, ha a keresztények alapvetően lojálisak voltak a mindenkori hatalommal szemben, és a köztörvényes bűnöktől is őrzik magatartásukkal nem bomlasztották, hanem inkább erősítették a társadalmat. (Ezt még az ifjabb Plinius is elismerte levelében.) Ennek ellenére a római hatóságok időről-időre üldözést indítottak a keresztények ellen.⁹ Decius 249-es rendelete előtt ezek legtöbbször a tartományi vezetés szintjéről indultak ki, bár a későbbi hagyomány érthetően a császárok nevéhez kötötte őket. Traianus alatt [98–117] Antiochia püspökét, Ignatioszt vetették orozslánok elé a Colosseumban (115); Antoninus Pius idején [138–161] a 86 éves Polükarposzt égették el elevenen a szmürnai amfiteátrumban (156/166); Marcus Aurelius alatt [161–180] végezték ki Iusztinoszt hat társával együtt Rómában (166), és nagy üldözés indult a Lyonban és Vienne-ban élő keresztények ellen, az előbbi helyről 48 mártír ismert név szerint (177); Septimius Severus idején [193–211] pedig Észak-Afrikában és Egyiptomban volt folyamatos keresztényüldözés – hogy csak a legismertebbeket említsük.

A Kr. u. 2. század derekán az Egyházat három irányból érte folyamatos támadás: a pogányság részéről (itt nem csupán az állam képviselőiről, hanem a pogány filozófusokról is beszélhetünk); a zsidóság irányából (az egykori „zsidó szekta” ekkorra már nemcsak szervezetenként különült el a zsinagógától, hanem a megtérők többsége is pogány háttérből érkezett); és az eretnekségek felől. Az Egyháznak mind a három ellen hadat kellett viselnie szellemi és intellektuális szinten.

(1) A pogányság ellen léptek fel az apologeták, akik formálisan az üldöző császároknak és magas rangú római tisztviselőknak címezték munkáikat, bár nincs bizonyíték arra, hogy közülük bárki el is olvasta volna azokat.¹⁰ Az apologetikus munkák erkölcsi, filozófiai és történeti érvekkel igyekeztek meggyőzni ellenfeleiket az új vallással szemben felhozott vádak hamiságáról; továbbá a kereszténység igaz és – az állam és társadalom szempontjából – hasznos voltáról. Talán a legkorábbi ismert apológia a 2. század harmadik harmadában íródott *Levél Diognétoszhoz*, melynek szerzője egyszerűen *Mathétésznek*, azaz Tanítványnak nevezi magát.¹¹ Innen származik a híres idézet: „A keresztényeket sem területi, sem nyelvi szempontból, még faji szempontból sem lehet megkülönböztetni a többi embertől.” A római Iusztinosz mártír *Első Apológiáját* Antoninus Piusnak és fiainak címezte, a *Második Apológiát* pedig a római

⁸Stark 1997, 6. A szerző szerint ennél pontosabb becslés nem lehetséges és nem is szükséges, amivel teljesen egyet kell értenünk.

⁹Összefoglaló jelleggel lásd Barnes 1968; Molthagen 1975; Grig–Ste Croix 2006; Ladocsi 2019; az üldözések során kivégzett keresztények számát lehetetlen megbecsülni, mert a katolikus hagyomány erősen felnagyítja, a szekuláris kutatás viszont minimalizálja az áldozatokat.

¹⁰A keresztény apologetikáról összefoglalóan: Rhee 2005; Williams 2020.

¹¹Marcus Aurelius egyik nevelőjét hívták Diognétosznak, de a kutatás szerint nem valószínű, hogy az írás címzettje ő lenne.

szenátusnak; az athéni Athénagorasz *Legatio pro Christianis (Küldöttség a keresztények érdekében)* című munkája 177-ben Marcus Aureliushoz és Commodushoz szólt; Tertullianus 197-ben Africa tartomány helytartójának és a karthágói városvezetőknek írta *Apologeticusát*, a *Scapulához* szóló írását (212) pedig az azonos nevű proconsulnak címezte. A szintén észak-afrikai Minucius Felix *Octaviusa* pedig két fiktív alak: Caecilius Natalis pogány és Octavius Ianuarius keresztény ügyvéd Ostiában játszódó párbeszédében írta meg az egyik legkomolyabb apológiát valamikor a 3. század elején.

(2) A zsidóság és kereszténység különválásának kezdete önmagában hatalmas vitákat kiváltó kérdés, nem is szólva a teológiai antijudaizmus kezdeteiről.¹² Az utóbbi már az antiochiai Ignatiosz leveleiben is kitapintható; a „két út” tanítása pedig a 130 előtt keletkezett *Didakhében* és *Barnabás-levélben* is felszínre bukkan. Az utóbbi szerint a zsidók félreértelmezik a Törvényt akkor, amikor szó szerint és nem spirituális-figuratív módon értelmezik azt. A két felekezet különválása a gyakorlatban is megnyilvánult: a *Barnabás-levél* hangsúlyozza, hogy a keresztényeknek tilos a sabbatot megtartaniuk, és helyette az Úr feltámadásának napját, a vasárnapot kell megünnepelniük. Keleten a titokzatos pellai Arisztón *Iaszón és Papiszkosz* című írásában (140) tűnnek fel antijudaista vádak. A mártír Iusztinosz *Párbeszéd a zsidó Trüphónnal* című írása (160/165) a később kiteljesedő *adversus Iudaeos*-irodalom őséneke tekinthető. Az ugyan vitatott, hogy valóságosan lezajlott vitáról van-e szó (egyesek szerint Trüphón nem más, mint a Bar Kochba-felkelés leverésekor mártírhalt Tarfón rabbi), de a helyettesítési teológia melletti érvelése évszázadokkal később is hatott. A hierapoliszi Apollinarisz 175-ben írt egy polemikus művet a zsidók ellen. Tertullianus *Adversus Iudaeosa* 200 körül íródott, és szintén a helyettesítési teológia alapján áll, de érdekessége, hogy Jézus eljövételének idejét a Dániel 9,26 próféciája alapján bizonyítja. A 3. század elején jelent meg Cyprianus *A bizonyítékok három könyve Quirinushoz a zsidók ellen* című szemelvénygyűjteménye; valamint Hippolütosz *Zsidók ellen* írt homíliája (Αποδεικτική πρὸς Ἰουδαίους, 235), amelyben azzal érvelt, hogy a zsidók jelenlegi nyomorúságos állapota Krisztus elutasításának köszönhető.

(3) Nem kétséges, hogy szinte a kereszténység születése pillanatában megjelentek az Egyházban és azon kívül is a Krisztus „igaz és egyenes” (*vera et orthodoxa*) tanításaitól elhajló eretnokségek. (A αἵρεσις eredetileg csupán olyan iskolát jelentett, amit az ember meggyőződése szerint szabadon választhatott.) Ebben az időszakban a két legveszedelmesebb eretnokségnek a számos irányzatra tagolódó gnószticizmus; valamint a „pontosi farkas”; vagyis a színopéi MarkiÓN dualista eretnoksége számított.¹³ Ezeknek a tanításoknak cáfolatára a 2–3. században kialakult az eretnekellenes *Adversus haereses*-irodalom, amely számos jelentős teológiai munkát alkotott. Lyon mártír püspöke, Irenaeus 174 és 189 között írta meg *Adversus haereses* című nagyhatású művét, amelynek két fő csapásiránya a gnószticizmus számos változata (valentiniánusok, ebioniták, nikolaiták, enkratiták, borbóriánusok vagy kodditák, ophiták, széthiánusok, kainiták stb.), és a markionizmus volt. Hippolütosz a 3. század elején írt *Refutatio*

¹² Ezekről máig a legjobb összefoglalások: Simon 1964; Schreckenberg 1990.

¹³ MarkiÓNról: Moll 2010; a gnószticizmusról: Rugási 1997, 1998, 2019.

omnium haeresium (másnéven *Philosophumena*) című munkájában részben a görög filozófiai irányzatok, részben a gnósztikusok ellenvetéseit igyekezett cáfolni. Tertullianus is számos művet alkotott az eretnkségek ellen: *De praescriptione haereticorum* (minden létező eretnek irányzat ellen); *Adversus Marcionem* (Markión ellen, aki szerint a világot az Ószövetség gonosz istene teremtette); *Adversus Valentinianos* (egy alexandriai dualista gnósztikus ellen); *Adversus Hermogenem* (egy karthágói festő ellen, aki szerint Isten a világot valamiféle preegzisztens anyagból teremtette).

A montanizmus

Hogy mi „eretnkség” és mi nem az, annak meghatározása csakis Isten Beszéde alapján történhet. Éppen ezért veszélyeket hordoz magában, ha bármely keresztény felekezet monopolizált hatalomra tesz szert, ami alapján *ex cathedra* eretnkségnek minősítheti a saját dogmáitól eltérő – de egyébként az Igével összhangban álló – tanításokat. A magát „katholikosznak”, azaz egyetemesnek nevező „nagyegyház” a konstantini fordulatot követően egyértelműen olyan helyzetbe került, hogy hatósági támogatással vehette üldözőbe az általa eretneknek nyilvánított – néha valóban eretnek, máskor csak a nagyegyházi dogmáktól eltérő – tanításokat és azok híveit. A 2–3. század egyik legnagyobb hatású keresztény mozgalmának alapítója, Montanosz kereszténnyé válása előtt állítólag Kübelé istennő papja volt egy Pepuza nevű kis phrügiai településen, amit csak 2001-ben sikerült régészetiileg is azonosítani (Karayakuplu falu mellett, Uşak tartományban).¹⁴ Hieronymusnak ezt az életrajzi adatát azonban a modern kutatás egy része is csupán rágalomnak tartja, amely Montanosz „elragadtatását” a Kübelé-kultuszra jellemző extatikusságra igyekezett visszavezetni.¹⁵ A szintén katolikus elkötelezettségű Euszebiosz egyháztörténete szerint Montanosz 172/173 körül kezdett szülővárosában extatikus módon profétálni két női követőjével: Priscával (néha Priscil-

¹⁴Pepuza városának felfedezéséről lásd Tabbernee-Lampe 2008.

¹⁵Hieronymus, *Epistulae* XLI, 4, vö. Szlávik 2006, 3–4 (a kérdésre vonatkozó gazdag szakirodalmi felsorolással). – A szellemi ajándékok egyik megnyilvánulása a nyelveken szólás, amiről már Irenaeus is beszélt: „Hasonló módon sok testvérről is halljuk az Egyházban, akiknek profétai ajándékaik vannak, és akik a Szellem által beszélnek különféle nyelveket, és általános haszonra világosságra hozzák az emberek rejtett dolgait, és kijelentik az Isten titkait, akikre az apostol is a »szellemi« kifejezést alkalmazta, szellemiekké váltak, mivel magukhoz vették a Szellemet, és nem azért, mert levetették a hústestet és eltávolították, és mert tisztán szellemiekké (szellemi lénnyé) váltak” (*Adversus Haereses* V. 6). Tertullianus (*Az elragadtatásról (De ecstasi)* című műve sajnos – és talán nem véletlenül – elveszett. De más műveiben is röviden utal erre a szellemi jelenségre: „... védjük az új profécia esetében az elragadtatás kegyelmét, vagyis az *extasis* állapotát. A Szellemben elragadtatott ember, különösen mikor meglátja Isten dicsőségét, vagy mikor általa Isten szól, szükségszerűen nem gondol magára, mert beárnyékolta az isteni erő” (*Adversus Marcionem* IV. 22.5). Egy másik művében leírja a karthágói montanisták egy vasárnapi összejövetelét: „Most van minálunk egy testvérnő, akinek a kijelentés ajándékai adattak (*revelationum charismata sortita*), amiket a gyülekezetben a vasárnapi istentiszteleteken a Szellemben való elragadtatás által szokott megtapasztalni (*per ecstasin in spiritu patitur*): angyalokkal – sőt néhanapján magával az Úrral – szokott beszélgetni; szent dolgokat (*sacramenta*) lát és hall, és némelyek szíve is feltáru előtte, úgy hogy a szükségben lévő gyógyulást vehetnek tőle. Akár az Írásokat olvassák, akár a Zoltárokat éneklük, akár az Igét magyarázzák, akár kérésekért imádkoznak – ezek mindegyike lehetőséget nyújt számára a látomásokra” (*De anima* 9.4), vö. Osborn 2003, 213.

laként is említik) és Maximillával.¹⁶ Azt hirdették, hogy az isteni Paraklétoz (a Szent Szellem elnevezése főként János evangéliumában) nyilatkozott meg általuk. Eusebiosz szerint így próféta-
 táltak: „*Én vagyok a Paraklétoz, Jézus (vagy a Szent Szellem) szószóelője!*” Látomásai alapján Montanosz állítólag kijelentette, hogy a mennyei Jeruzsálem a phrügiai Pepuzában fog alászállni.¹⁷ Itt gyűjtötte maga köré híveit, hogy ott várják meg a világ végét. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a magát montanistának, vagyis az „új prófécia” hívének valló Tertullianus például mit sem tudott ezekről a Pepuzával kapcsolatos jövendölésekről. A montanizmust szinte már megszületése pillanatában eretnekségnek nyilvánította a katolikus egyház, és az „új prófécia” híveit kizárta soraiból. Ezért a montanisták saját egyházat hoztak létre, amelynek élére saját püspökeiket nevezték ki.¹⁸ A montanista egyház alaptanításai közé tartozott a szigorú egyházfegyelem, az önmegtartóztató élet, az új kinyilatkoztatások iránti fogékonyság, és az Úr közeli második eljövételének várása. A keresztény erkölcsöket igen szigorúan vették. A házastárs halála utáni második házasságot tiltották, szigorú és hosszú böjtöket rendeltek el (hetente kétszer egynapos és egy évben háromszor negyven napos böjt), az asszonyokat tiltották az ékszerek, díszek viselésétől, a nagyobb bűnöket elkövető keresztényeket örökre kizárták egyházukból, s az üldözések idején keresték a vértanúságot.¹⁹ Az „új prófécia” követői elvetették az akkoriban kialakuló liturgiát, a máriakultust, a szentek tiszteletét, az egyházművészetet, és Róma püspökének primátusát is elutasították – ugyanakkor megtartották az agapékat, a közös étkezések őskeresztény szokásait; és a katolikus egyház által is elfogadott szentháromságot vallották, ami legalábbis kétségteljesen teszi, hogy esetükben – bibliai értelemben – beszélhetünk-e eretnekségről.²⁰ A montanizmus tanítása, amely a 2. század vége felé kezdett a Római Birodalomban mindenütt megjelenni, Phrugiában volt a legelterjedtebb.²¹ Például a lüdiai Lükosz-folyó völgyében fekvő Thüateira lakossága – a sírfeliratok tanúsága alapján²² – szinte kivétel nélkül mind montanista volt, csaknem egy egész évszázadon át. De nemcsak Kis-Ázsiában, hanem a Római Birodalom más régióiban: mindenekelőtt Alexandriában, Antiocheiában és Rómában,²³ valamint Galliában (főként Lyon és Vi-

¹⁶ Eusebiosz szerint Montanosz „a lélektől megszállva [...] révületben és hamis eksztázisban” kezdett el „idegen szavakat” is mondva beszélni (HE V. 16.7), vagyis nem zárható ki nála a nyelveken szólás jelensége. A katolikus egyháztörténet-író rögtön azt is hozzáfűzte: „Egyetlen prófétát sem tudnak mutatni, sem az ó-, sem az újszövetségiak közül, akik ilyen módon hordozták volna a Lelket” (HE V. 17.2-3), ami természetesen nem igaz és könnyedén cáfolható (Hovenden 2002). – Montanosz fellépésének dátumáról lásd Freeman-Grenville 1954; az extatikus prófétálásról: Dauntton-Fear 1982; a nők szerepéről: Klawiter 1980; Marjanen 2013.

¹⁷ Pepuza és a mellette fekvő Thümion jelentéktelen kis települések voltak (Eus. HE V. 18.2). Apollóniosz ortodox egyházi író Eusebiosznál megőrzött közlése beszámol arról, hogy Montanosz „Pepuzát és Tymiont Jeruzsálemnek nevezte” és „azt akarta, hogy az emberek mindenhol oda gyülekezzenek” (HE V. 18.2), lásd Poirier 1999.

¹⁸ Tabbernee 1993.

¹⁹ Tabbernee 1985.

²⁰ Pelikan 1956.

²¹ Strobel 1980.

²² Az itteni feliratokon általánosan jelen van a „keresztények keresztényeknek” (Χριστιανοὶ Χριστιανῶν) megszólítás, lásd Gibson 1978; vö. Tabbernee 1997.

²³ Úgy tűnik, a harc az „új prófécia” hívei és ellenzői között a birodalmi székvárosban dőlt el. A montanista próféciák egyik harcos ellenfele, Praxeas kis-ázsiai presbiter ellen írott (Kr. u. 213 körül keletkezett) iratában Tertullianus azt állítja, hogy Róma püspöke már-már elismerte volna Montanus, Prisca és Maximilla próféciáját, ám

enne környékén) és Észak-Afrikában is megjelentek a mozgalom követői, akiket „katafrígeknek” (*cataphryges*) neveztek. Ezeknek sorából kiemelkedik a karthágói Tertullianus, akit a montanisták megalkuvást nem tűrő keresztény életvitele hódított meg, és – miután a katolikus egyházat már korábban elhagyta – 207 körül a montanizmus elszánt követője lett. Számos írásában buzgón védelmezte az „új prófécia” tanításait. Az egyébként szintén észak-afrikai származású I. Viktor római püspök (189–199) a montanizmus híveit kiközösítette a katolikus egyházból.²⁴ A konstantini fordulat, de különösen a katolikus egyház államvallássá tétele után (I. Theodosius, 391-ben) a montanizmus nyugaton és keleten is visszaszorult.²⁵ Iustinianus császár parancsára 580 körül katonai expedíciót vezettek Pepuzába, hogy elpusztítsák az ottani montanista szentélyt.²⁶ A mozgalom ezután már teljesen elenyészett.²⁷ Napjainkban többen párhuzamot vonnak az ókori montanizmus és egyes modern keresztény mozgalmak, főleg a pünkösdi és a karizmatikus mozgalom között.²⁸

Tertullianus élete

Tertullianus életrajzában sok a homályos és ismeretlen részlet. Az ókeresztény szerzők ugyan elég sok adatot hagytak ránk vele kapcsolatban, ezeknek érvényességét azonban a modern kutatás többnyire fenntartásokkal kezeli.²⁹ Az ókori források közül a legteljesebb összefoglalást Tertullianus életéről Hieronymus *Híres emberekről* (*De viris illustribus*) című művének 53. fejezetében olvashatjuk.

Tertullianus, a presbíter, akit mostanság a latinok között Victor és Apollonius után elsőnek tartanak, az Africa provinciabeli Karthágóból származott, apja egy *proconsularis centurio* volt, kemény és indulatos természetű ember. Leginkább Septimius Severus [193–211] és Antonius Caracalla [198–217] császárok idején élte virágkorát. Sok művet írt, de mert többek számára ezek jól ismertek, mellőzzük ezek felsorolását. Én magam láttam egy bizonyos Pál nevű öregembert az itáliai Concordia városában, aki a boldog Cyprianusnak – aki már maga is jócskán benne járt a korban – egykori titkára volt. Ez a Pál azt mondta, hogy ő maga még fiatalon Rómában látta, hogy Cyprianus egyetlen napot sem szokott elmulasztani Tertullianus olvasása nélkül, hanem gyakran mondta neki: „Add ide a mestert!”, vagyis Tertullianust.

az irat címzettjének „hazug mesterkedése” eltérítette ettől a szándékától. „A Sátánnak két ügyletét is gondjaiba vette Praxeas Rómában: elűzte a prófeciát és behozta az eretnekséget (ti. Praxeas modalista nézeteket hirdetett a Szentháromságról) – elűzte a Paracletust és keresztre feszítette az atyát” (*Adversus Praxean* 1.5). A Tertullianus által itt említett római püspök talán Eleutherossal, Róma akkori püspökével lenne azonos (Eus. *HE* V. 3.4). Részletesebben lásd Heine 1989.

²⁴ Stewart-Sykes 1999.

²⁵ Lásd például Arcadiusnak 398. március 4-én kelt (*CTh* XVI. 5.34) és Honoriusnak 407. február 22-én kelt edictumait (*CTh* XVI. 5.40). Az utóbbi kijelenti: a montanista szekta híveit „különös és megérdemelt szigorúsággal üldözzük” (*praecipue meritissima severitate persequimur*). Ugyancsak különös szigorral lépett fel a montanista szekta híveivel szemben az Arcadius örökebe lépő II. Theodosius (*CTh* XVI. 5.48; 410. február 21), vö. Vokes 1961, 512–517.

²⁶ A szíriai Michaél 12. századi krónikája szerint az ephezoszi János pusztította el a montanisták székhelyét a császár parancsa szerint, Gero 1977.

²⁷ A montanizmus kronológiájáról lásd Barnes 1970.

²⁸ Kim 2009; Robeck 2010.

²⁹ Mindmáig alapvetőnek számít Barnes 1971, továbbá Zilling 2004; Wilhite 2007; Henne 2011.

Tertullianus élete középső szakaszáig a római egyház [presbitere] volt, de a klerikusoktól elszenvedett méltatlanságok miatt, a Montanus-féle tanításra tért át, és számos könyvében említi az „új prófécia”²⁹. Kifejezetten az Egyház ellen alkotta az alábbi műveket: *Az erkölcsi tisztaságról* (*De pudicitia*); *Az üldözésről* (*De persecutione*); *A böjtökről* (*De ieiuniis*); *Az egyszerű házasságról* (*De monogamia*); hat könyvet *Az elragadtatásról* (*De ecstasi*) és egy hetediket *Apollonius ellen* (*Adversum Apollinum*). Azt mondják, egészen hajlott kort ért meg, és sok kisebb műveit is írt, amelyek nem maradtak fenn.

Ebben a munkájában, amelyet 392–393-ban Betlehemben írt, Hieronymus egy rövid összefoglalást adott Tertullianus életéről és munkásságáról – de szinte nincs olyan állítása, amit a modern kutatás meg ne kérdőjelezett volna. Elmondja, hogy a helytartó szolgálatában álló *centurio* gyermekeként született Karthágóban. Többen azt is kétségbe vonták, hogy létezett egyáltalán *centurio proconsularis*, holott erre semmi okuk.³⁰ Számos kutató hivatkozik arra, hogy Tertullianus saját állítása szerint laikus volt, cáfolva Hieronymust, aki szerint pap – de az életrajzban a *presbiter* szó szerepel, ami nem papot, hanem éppenséggel laikus egyházi tisztviselőt jelent.³¹ Eusebiosz úgy mutatja be Tertullianust, mint a római jog szakértőjét (*iurisconsultus*), sőt Róma egyik legismertebb ügyvédjét (*advocatus*), s bár egész életművében virtuóz módon bánik a jogi forrásokkal és szaknyelvvél, többen már ezt az életrajzi adatot is kétségbe vonták.³² A jog mellett a retorikát is kitűnően művelte, emellett alapos orvosi és filozófiai ismeretekre is szert tett.³³ Görögül is jól tudott, bár ezen a nyelven írt művei nem maradtak ránk. Ugyancsak Hieronymus beszámolóját támasztja alá, hogy Tertullianus gyakran utal fennmaradt műveiben Karthágóra, ahol élete derekán tartózkodott,³⁴ és BARNES datálása azt is megerősítette, hogy irodalmi munkásságának zöme 196–212 között keletkezett.³⁵ Végeredményben a kutatás jó része csak annyit fogad el, hogy Tertullianus egy nem keresztény családban született valamikor 160–170 között, igen magas szintű képzésben részesült, a karthágói társadalmi elit tagja volt, és házas ember.³⁶

Tertullianus magasabb szintű képzettséget Rómában szerzett, ahol nem sokkal az *Apologeticus* megírása előtt – valószínűleg 193-ban – katolikus hitre tért. Megtérése okát nem említi műveiben, de feltehető, hogy a keresztények Septimius Severus alatti „ötödik üldözési hullám” során tanúsított bátor kiállása nagy hatással lehetett rá. Ekkor elhatározta, hogy jogi, filozófiai és irodalmi

³⁰ Barnes 1971, 11–21; Wilhite 2007, 19. A helytartók mellett működő katonatisztről lásd Rankov 1999.

³¹ Barnes 1971, 11; Wilhite 2007, 24. Laikus mivoltára utal: *De exhortatione castitatum* 7.3; *De monogamia* 12.2. A montanista egyház felépítését nem ismerjük pontosan, de valószínű, hogy az újszövetségi tanításnak megfelelő *episzkoposz* – *preszbüterosz* – *diakonosz* vezetés érvényesült benne. Tertullianus emellett hat más „tisztiséget” említ (noha ezek valójában nem olyan értelemben tisztiségek, mint a vezetőké, de mégis a gyülekezet választja őket, és bizonyos előjogokkal bírnak): özvegy, szűz, doktor, lektor, próféta és mártír (Rankin 1995, 172–185).

³² τοὺς Ῥωμαίων νόμους ἠκριβωκώς, ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα ἔνδοξος καὶ τῶν μάλιστα ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν (Eus. HE II. 2.4), Barnes 1971, 22–29; Wilhite 2007, 20–23. A kérdés legújabb összefoglalása: Balfour 2017.

³³ Ginekológiai megfigyelések: *De carne* 20.5–6 és *De anima* 25; az orvos műszerei és tevékenysége: *Adversus Marcionem* II. 16. Tertullianus görög műveltségéről lásd Nemes 1935.

³⁴ Barnes 1971, 10; Dunn 2004, 4.

³⁵ Barnes 1971, 30–56.

³⁶ Dunn 2004, 4–5. Keresztény feleségének, akiről szeretetteljes szavakkal ír (*Ad uxorem* I. 1.1), megtiltja, hogy özvegyen maradása esetén újra férjhez menjen.

műveltségét teljes egészében a kereszténység szolgálatába állítja. 195 körül tért vissza Karthágóba, ahol fokozatosan eltávolodott a főáramú egyházi vonaltól, és 207-ben csatlakozott a montanista mozgalomhoz. Augustinus adata szerint Karthágóban *Tertullianistae* néven saját gyülekezetet hozott létre és működtetett, amelynek tagjai Augustinus alatt már visszatértek a katolikus egyházba, és még templomukat is átadták nekik. Ágoston szerint Tertullianus kifejezetten azért nevezhető eretneknek, mert a montanista tanításokra áttérve tagadta a másodszori házassodást, továbbá azt állította, hogy a leggonoszabb emberek lelkei haláluk után démonokká változhatnak (*De haeresibus* 86 = *PL XLII*, 46-47). Nagy valószínűséggel 220 körül halt meg, bár WASZINK 225-ig tolta ki ennek határát.³⁷ Tertullianus művei elképesztően nagy hatást gyakoroltak korukban, amit még ellenfelei – a sokat korholt pszichikusok – is elismertek. Stílusa egyszerre erőteljes, színes, kifejező és eredeti, ugyanakkor nemegyszer homályos is. Vincentius Lerinensis (Vincent de Lérins) 5. századi gall szerzetes így jellemezte: *quot paene verba, tot sententiae – quot sensus, tot victoriae* („ahány szó, annyi mondat – ahány értelem, annyi győzelem”).

Tertullianus művei

Tertullianus nemcsak a (latin nyelvű) „Nyugat első teológusa”,³⁸ hanem egyik legtermékenyebb írója is egyben. Ránk maradt 33 munkáját tematikusan apologetikus,³⁹ dogmatikus–polemikus⁴⁰ és praktikus–aszketikus⁴¹ művekre szokás felosztani; és ezen belül megkülönböztetik – már ahol ez lehetséges – a katolikus és a montanista írásokat.⁴² Ahogy arra Hieronymus is utalt rövid Tertullianus-életrajzában, akadnak elveszett művei is, de ezeknek jó része vitatott szerzőségű.⁴³

³⁷ Barnes 1971, 59 elképzelhetőnek tartja, hogy mártírhálált szenvedett, de ennek nincs nyoma az egyházi hagyományban.

³⁸ Osborn 2003.

³⁹ *A nemzetekhez (Ad nationes); Védőbeszéd (Apologeticum); Scapulához (Ad Scapulam); A zsidók ellen (Adversus Iudaeos).*

⁴⁰ *Pergátló kifogás az eretnekekkel szemben (De praescriptione haereticorum); Minden eretnekség ellen (Adversus omnes haereses); A lélek tanúságtételéről (De testimonio animae); Hermogenes ellen (Adversus Hermogenem); A lélekről (De anima); A valentiniánusok ellen (Adversus Valentinianos); Markión ellen (Adversus Marcionem); A skorpiócsipések ellenszere (Scorpiacae); Krisztus testéről (De carne Christi); A test feltámadásáról (De carnis resurrectione); Praxeas ellen (Adversus Praxean); A keresztségről (De baptismo).*

⁴¹ A katolikus korszakból: *A vértanúkhöz (Ad martyras); A látványosságokról (De spectaculis); Az imáról (De oratione); A türelemről (De patientia); A bűnbánatról (De paenitentia); Az asszonyi cicomáról (De cultu feminarum); Feleségemhez (Ad uxorem) – a montanista korszakból: Buzdítás a tisztaságra (De exhortatione castitatis); Az egyszeri házasságról (De monogamia); A szüzek elfátyolozásáról (De virginibus velandis); A korszorú (De corona); A bálványimádásról (De idololatria); Menekülés az üldözés idején (De fuga in persecutione); A böjtről a pszichikusok ellen (De ieiunio adversus psychicos); Az erkölcsi tisztaságról (De pudicitia); A köpenyről (De pallio).*

⁴² Műveinek legutolsó teljes kiadása a *Corpus Christianorum Series Latina (CCSL)* sorozat I-II. kötetében jelent meg 1954-ben. A Vanyó László szerkesztette *Ókeresztény írók* sorozat 12. kötetében megjelent *Tertullianus művei* (Budapest: Szent István Társulat, 1986) cím kissé megtévesztő, mivel a kötet 25 mű fordítását tartalmazza. Kimaradtak az alábbiak: *Ad nationes; De testimonio animae; Adversus Iudaeos; Adversus Hermogenem; De anima; De carnis resurrectione; De exhortatione castitatis*; és természetesen a *De pudicitia*.

⁴³ *Az elragadtatásról (De ecstasi); A végzetről (De fato); A hívők reményességéről (De spe fidelium); A Paradicsomról (De Paradiso); Apellés követőiről (Adversus Apellaicos); Áron öltözetéről (De Aaron vestibus); A körülmetélésről (De circumcissione); A tiszta és tisztátalan állatokról (De mundis et immundis animalibus); A testről és lélekről*

Tertullianus mesterfokon használta a latin nyelvet, amire szükség is volt, hiszen előtte gyakorlatilag nem létezett ezen a nyelven teológiai irodalom. Nála tűnnek fel először olyan teológiai szakkifejezések, mint a *trinitas* (háromság) és a *substantia* (a görög ὑπόστασις szó tükörfordítása); és szabadkozik, ha néha a görög szakkifejezéseket – amelyeknek nem létezik latin megfelelője – egyszerűen csak átírja (*Adversus Valentinianos* 6.1–2): pl. az *exomologesis* (bűnmegvallás) esetében azért tartja meg a görög szót, mert így használatosabb az Egyházban (*De paenitentia* 9.2). Ugyancsak figyelembe veszi a hétköznapi nyelvhasználatot a *De pudicitia*-ban, ahol a más műveiben megszokott *stuprum* és *adulterium* szavak helyett inkább a vulgáris *moechia* és a *fornicatio* kifejezéseket használja „parázναςág” értelemben.⁴⁴ Nyelvi megfogalmazásának legjellemzőbb sajátossága a rövideg (*brevitas*) és az egyszerűség (*simplicitas*), valamint a paradox kifejezés-mód, amiben Jézus a mintaképe, aki egyszerű galileai halászoknak beszélt (*De anima* 3.3).⁴⁵ Bár legismertebb mondása: a „Hiszem, mert lehetetlen” (*Credo quia absurdum*) nem egészen ebben a formában hangzott el, eléggé jellemző Tertullianus érvelési módszerére.⁴⁶ A *Markión ellen* írt monumentális művében hitet tesz az Írások egysége mellett, s bár az Ószövetséget elsősorban a Krisztusban beteljesedett próféciák felől szemléli, nem tagadja azok történetiségét (vagyis *ad litteram* értelmezését).⁴⁷ Teológiai okfejtései legtöbbször az Újszövetségre épülnek, de gyakran előfordul, hogy érvelésének hatásossága érdekében önkényesen kihagy szavakat, részeket, vagy az igék sorrendjét is megváltoztatja (akár még a *Tízparancsolat* esetében is). Tertullianus írásaiban természetesen a korábbi keresztény irodalmat is felhasználta. A kutatók nem kételkednek abban, hogy a 165-ben Rómában mártírhalált halt Iusztinianusznak,⁴⁸ és Lyon ugyancsak mártíromságot szenvedett püspökének, Irenaeusnak⁴⁹ műveit is olvasta. Az Újszövetség valamennyi könyvéből idéz, a *Jakab*, a *2Péter* és a *2–3János* leveleket kivéve.⁵⁰ Valószínű, hogy néhányszor a *Szeptuaginta* fordítást használta, és valószínűleg az *Itala / Vetus Latina* valamelyik szövegváltozata is rendelkezésére állt.⁵¹

Tertullianus teológiai felfogása majd minden tekintetben biblikusnak mondható. A Szentháromságról szólva messze felülmúlja nyugati kortársait pontosság és világosság tekintetében. Tanítása szerint az Atya, a Fiú, és a Szentlélek három személy ugyan, de egy valóság. Ezt úgy fejezte ki:

(*De carne et anima*); A lélek alávételéről (*De animae submissione*); A kor babonáiról (*De superstitione saeculi*); A pogány istenek megátkozásáról (*De execrandis gentium diis*) – a felsorolás nem teljes és az egyes művek is vitatott szerzőségűek.

⁴⁴O'Malley 1967, 32. A szerző szerint ez is azt bizonyítja, hogy műveit az Egyházban lévő *rudes* és *simplices*, vagyis a faragatlan, egyszerű emberek olvasmányának szánta.

⁴⁵Osborn 2003, 10.

⁴⁶„És meghalt az Isten Fia: ez valóban hihető, mivel képtelenség. És miután eltemették, feltámadt: teljességgel hihető, mivel lehetetlen” (*Et mortuus est dei filius: [prorsus] credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit: certum est, quia impossibile, De carne Christi* 5.4), az idézet utóéletéhez lásd Harrison 2017.

⁴⁷Viciano 1986; Liftin 2003; Dunn 2006, 46; Ruff 2020.

⁴⁸Az *Apologeticus*-ban és az *Adversus Iudaeos*-ban egyértelműen támaszkodik Iusztinosz érvelésére, bár explicit módon csak az *Adversus Valentinianos* 5.1-ben említi (CCSL 2, 756).

⁴⁹Barnes 1971, 221. – Tertullianus a gnóosztikusok elleni polémiában használta főleg műveit, lásd Waszink 1979, 17–31.

⁵⁰Dunn 2004, 19; Tertullianus és a Biblia kapcsolatáról általában: O'Malley 1967.

⁵¹Dunn 2004, 20–21.

az Atya, a Fiú, és a Szent Szellem „egy valami, de nem egy valaki”, vagyis az Egyetlen Istenség hármassága. Krisztus személyével kapcsolatos megállapításai is rendkívüli éleslátásról tanúskodnak: beszélt a Krisztusban levő isteni és emberi természet sajátosságairól, és azt tanította, hogy a két természet nem keveredik, hanem összekapcsolódik Krisztusban, az „Isten és ember Jézusban”. Jézus csodái isteni mivoltát, szenvedése pedig emberi természetét bizonyítják. Ézsaiás prófécija alapján hitte, hogy Mária szűz volt Jézus fogantatásakor, de miután megszülte a Megváltót, ő is házaseletet élt, mint bármely más feleség. Az emberi lélek eredetéről a traducionizmust vallotta: a gyermekek lelküket is szüleiktől kapják. Ezt a nézetét azzal támasztotta alá, hogy a gyermekek bizonyos hajlamokat örökölnek szüleiktől, ezeknek a hajlamoknak a gyökere pedig a lélekben van. Az áteredő bűnre vonatkozó katolikus tanítás fejlődése szempontjából fontos Tertullianus felfogása az eredeti bűnről, melyet *vitium originis*-nek nevezett. Tertullianus szerint a rossz a Sátán műve, a „rossz mérge” azonban Ádám bűne által hatolt be az emberi természetbe. Véleménye, hogy a rossz Ádám bűne következtében „valamiképpen természetes” lett, de nem vált az ember természetévé – és nem tanította, hogy az emberi természet teljesen megromlott volna a bűn következtében.

Tertullianus montanista szellemiségű műveinek egyik legfontosabbika a *De pudicitia*, amely most jelenik meg először magyar fordításban. Kiindulópontja a „püspökök püspökének”, vagyis a római pápának egy 220 körül kiadott dekrétuma,⁵² amelyben bűnbocsánatot biztosít a paráznaság és házasságtörés vétkét elkövető keresztényeknek, akik megbánják bűnüket. A megtérés és újjászületés után elkövetett vétkes megbocsátása mindig is kérdéses volt az Egyház számára,⁵³ de Tertullianus – aki különbséget tesz a „halálos” (vagyis megbocsáthatatlan) és „nem halálos” (vagyis megbocsátható) bűnök között –, az előbbiekkal kapcsolatban hajthatatlan: a keresztényként elkövetett bálványimádással és szándékos emberöléssel egyenértékűnek tekinti a paráznaság, házasságtörés és vérfertőzés eseteit.⁵⁴ A homoszexualitást és egyéb perverzításokat pedig már nem is a bűnök, hanem a „gonoszságok” (*monstra*) kategóriájába sorolja (*De pud.* IV. 5). Tertullianus egyébként is elvitatta a bűn elengedésének képességét az egyházi hierarchiától, s azt tanította, hogy az „oldás és kötés” hatalmát (*potestas*) csakis a „szellemi emberek” (*homines spirituales*) gyakorolhatják az egyházban. Az Egyház egyébként sem a püspökök, hanem a szellemi emberek gyülekezete (*De pud.* XXI. 17). Itt is éles különbséget tesz a „mi” és a „ti” között: ez utóbbiakat csak „pszichikusoknak” nevezi Júdás levelének megkülönböztetését alkalmazva, ti. ők a „*lelkiek, akikben nincs Szellem*” (ψυχικοί, Πνεῦμα μὴ ἔχοντες, Júdás 1,19). De nem csupán a *Paraklétosz* elfogadása illetve elutasítása tett különbséget az „új prófécia” hívei és a katolikusok között. Tertullianus kárhozatos jelenségnek tartja az apokrif iratok (mindenekelőtt a *Hermasz pástora*) használatát az Egyházban (*De pud.* X. 12, XX. 2); megkérdőjelezi Péter primátusát és a római pápa tőle eredtetett tekintélyét és jogfolytonosságát (*De pud.* XXI. 9–10); kárhóztatja a „Jó Pásztor” (*Pastor Bonus*) ábrázolásokat, különösen az eucharistia céljára szolgáló kelyheken (*De pud.* VII. 1); to-

⁵² Tertullianus teljesen egyértelmű fogalmazása ellenére több modern értelmező is tagadja, hogy itt a római pápáról – valószínűleg I. Callixtusról (217–222?) – van szó, és helyette Karthágó püspökét teszi meg bűnbaknak (Dunn 2004, 175. n. 31). Tertullianus egyházfelfogásáról lásd Rankin 1995a.

⁵³ Langstadt 1957; Goldhahn-Müller 1989; Tabbernee 2001b; Mellerin 2012.

⁵⁴ A *moechia*, *adulterium* és *fornicatio* specifikus jelentéseit nem tárgyalja, ebből is látszik, hogy a szexuális bűnöket egy kalap alá vette és mindenestül kárhozatosnak tartotta.

vábbá rosszallólag említi a Máriához (*De pud.* V. 14) és a mártírokhoz intézett közbenjáró imákat (*De pud.* XXII. 1–5). Tertullianus erkölcsi kérdésekben vallott rigorozitása és perfekcionizmusa megdöbbentő lehet a mai egyháztagok számára. De ne feledjük el: a 2–3. századi keresztényeknek abszolút ellenséges közegben, állandó halálos fenyegetés közepette kellett élniük, és ahhoz, hogy a Szent Szellem karizmái működjenek – ami nélkül elképzelhetetlen az újszövetségi értelemben vett Egyház – mindenképpen meg kellett a bűnöktől tisztulniuk.⁵⁵ A bűnök szennyével ellepett egyház máskülönben nem „Krisztus jegyese”, hanem csupán *ecclesia sordida*.⁵⁶ Ez a rigorózusság összefügghet az „új prófécia” kijelentéseivel (különösen Prisca és Maximilla próféciaival), ugyanakkor a montanisták eszkatológiai beállítottságának is köszönhető. A közelinek tartott parúzia sürgetővé tette az Egyház megszentelődését. Ahogyan a *De pudicitia* bevezetésében írja: „az utolsó időket éljük” (*ultimum temporum ratio est*, I. 2), ezért ha a világban lévő bűn és szenny megsokasodik, az Egyháznak annál szentebbnek és tisztábbnak kell lennie.

⁵⁵ Kimutatták, hogy az erre vonatkozó igehelyek: pl. a búza és a konkoly példázata (Mt 13,24–30); valamint az Ef 5,1–12; 5,26–27; 1Kor 5,1–5, 2Thessz 3,6 és 1Tim 1,19–20; 5,22 nem nagyon játszottak szerepet a Tertullianus előtti egyházi irodalomban (Rankin 1995, 92–98). Tertullianus eszkatológiájáról lásd Pelikan 1952.

⁵⁶ Schöllgen 1984.